

QIPCHOQ LAHJASIDA KELISHIK VA GRAMMATIK SON KATEGORIYALARINING VARIANTDORLIGI

Abruyeva Sarvinoz

Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA: Qipchoq lahjasi o'zining turli xil xususiyatlariga egaligi bilan boshqa lahjalardan farqlanishi juda keng. Ushbu maqolada uning ba'zi grammatik kategoriyalarining xususiyatlari va turli variantlarga egaligi tahlil qilingan.

KALIT SO'ZLAR: Qipchoq, lahja, kimak (yimak) , grammatik kategoriya, variantdorlik, singlarmonizm.

Qipchoq qabilalari ham uzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan. XIII asr o'rtalarida ular *kimak // imak* (yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar. VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo'yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo'ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O'rta Osiyo, Volga bo'yi territoriyalarida istiqomat qiladilar (1, 93-b).

Lahja arabcha so'z bo'lib, u *ravish, tarz, yo'sin, sheva* ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'dasini anglatadi (1, 13-b).

Qipchoq lahjasi 3 yirik lahjadan biri bo'lib, O'zbek tilining rivojlanishida va boyib borishida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

O'zbek tilining grammatik kategoriyalari o'zbek adabiy ntili va shevalari uchun shaklan bir xil bo'lib, uni tashkil etadigan so'z shakllari, to'g'rirog'i, affikslarining rang-barangligi (variantlari) bilan adabiy tildan farqlanadi. Albatta, shevalarning bu xususiyati uning boyligidan darak beradi.

Grammatik kategoriyalar so'z shakllarining birlasha olish qobiliyati nuqtai nazardan tashkil topadi, ya'ni so'z shakllarining ayni bir xil grammatik vazifa bajarishi jihatidan birlashishi ko'zda tutiladi (1, 48-b). Kelishik kategoriyasi otning

yoki otlashgan so'zning boshqa gap bo'laklari bilan bo'lgan grammatik bog'lanishini ko'rsatib keladi, ularning gapdagi vazifasini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu xususiyat o'zbek adabiy tili uchun ham, o'zbek xalq shevalari uchun ham umumiydir. O'zbek adabiy tilida 6 ta kelishik, 5 ta grammatik ko'rsatkich mavjud. Shevalarda esa bu raqam 4 tagacha kamayishi mumkin. Faqat qipchoq hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6 ta kelishik shakli to'liq saqlanadi (2, 148-b). Biroq ba'zi “ ž “ lovchi shevalarda 5 tagacha shakllari qo'llanadi, chunki qaratqich va tushum kelishigi affikslari bir xil variantlarda qo'llanishi mumkin. Jumladan,

a) ātimdi enām qoygān .

b) üydi tāmi žāvildi

Yuqorida keltirilgan misolda “ di” affiksi ham tushum kelishi, ham qaratqich kelishigi vazifasini bajargan. Bundan tashqari , uning -ti, -ni kabi variantlarda ham qo'llanilishini ko'rishimiz mumkin. Masalan,

a) kitāpti āpke (-ni)

b) ishti qī (-ni)

c) kitāpti varag'ī (-niņ)

d) ātti dūmi (-niņ)

e) žeņiņni šimār (-ni)

f) išni kōzi (- niņ).

Jo'nalish kelishigi belgisiz qo'llanishi bilan xarakterlidir. Misol, Armiya ketkan. Shuningdek, uning -g'a , -a, -ka, -qa, kabi variantlari ham mavjud. Buni quyidagi misollarda ko'ramiz: molg'a qara, ishka bor, tovuqqa qara, qo'linga o kabi. O'rin -payt kelishigi - da ning ham bir qancha variantlari mavjud. Xususan, -ta, -tä, -na, -nä, - dā.

Masalan: a) mehnättā pišgān.

b) qolīmna kōtārdim.

Chiqish kelishigi qattiq o'zak negizlarda unli va jarangli undoshdan so'ng - dan , - nan, jarangsiz undoshdan so'ng esa - tan shaklida qo'llanadi(3, 139-b). Uning -tän, -dän, - tän, -nän kabi variantlari ham qo'llaniladi. Misol, mehnättän , qolimnan, ālimnän kabi .

Grammatik son kategoriyasi. U birlik va ko'plik (jamlilik) shakllaridan tashkil topadi. Ma'lumki, birlik son ko'plik songa zid qo'yilishi asosida belgilanadi, lekin fe'l shakllarida birlik va ko'plik o'z ko'rsatkichlariga ega bo'ladi. Ko'plik ma'nosini

ifodalashda shevalarda *-lär, -lar, -när, -nar, -nä, -är, -ä, -lä, -la, -där, -dar, -tür, -tar* kabi qo‘shimchalar qo‘llanadi. O‘zbek shevalari uchun *-lär* arxivariant hisoblanadi va u barcha o‘zbek shevalari uchun umumiydir(1, 48-b).

Qipchoq lahjasida ko‘plik affiksining quyidagi variantlari amalda bor: *-när, -nar, -där, -dar, -tür, -tar* affikslari qipchoq shevalariga xosdir:

- a) uzumlar ~ *üzümnär*, mehmonlar ~ *mehmannar*
- b) jigitlar ~ *žigittär // žigillär*, ojinlar ~ *ojundar*.

Qipchoq lahjasi shevalarida singarmonizm qonuni

to‘liq amal qiladi. Singarmonizmni saqlagan o‘zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo‘ladi. Ular quyidagilar: *i: ↔ i̇; i ↔ i̇, ö ↔ o, ü ↔ u, a, ā ↔ ä (1, 37-b)*. Bundan faqat *e* unlisigina mustasno, uning jufti yo‘q. Jumladan, oqışta bōlāmān, qolīmnan kemādi. Mazkur misollarda orqa qator unlilar kelgan bo‘lsa, māktpākā bār, iškā ke kabi misollarda esa old qator unlilar kelganini ko‘rishimiz mumkin. Bu esa singarmonizmning lingval va palatal, ya‘ni tanglay singarmonizmi hisoblanadi. Qipchoq lahjasida labial singarmonizmdan ko‘ra tanglay singarmonizmi ustundir.

So‘ngso‘z o‘rnida shuni aytib o‘tishimiz mumkinki, yuqorida ko‘rib o‘tilgan mavzu qipchoq lahjasining bir bo‘lakchasi edi, bilamizki, ushbu lahja o‘zining rang-barangligi bilan boshqa lahjalardan ajralib turadi. Xamir uchidan patir deganlaridek biz ham ba‘zi grammatik xususiyatini tahlil qildik, kelgusi ishlarimizda buni yanada kengaytirib tahlil qilib o‘tamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. -Toshkent: 2021.
2. Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. -Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
3. Reshetov V.V., SHOabdurahmonov SH. -Toshkent: O‘qituvchi, 1978.